

ACHTERGROND EN ONTSTAAN VAN HET AGNIETENCONVENT TE RHENEN

Over de ligging en de bezittingen van het in de middel-eeuwen te Rhenen gevestigde Agnietencovent is uitgebreid geschreven door Prof. W. van Iterson^{1,2}, zodat verdere uitwijding hierover nagenoeg achterwege is gebleven. Interessant echter lijkt om nader in te gaan op het ontstaan en de achtergronden van dit klooster dat ooit als een huis van "zusters des gemenen levens" begonnen is.

Sedert de 12e eeuw was er in Europa een groot vrouwenoverschot ontstaan, omdat er onder de mannen veel slachtoffers vielen door oorlogen, gevaarlijke reizen en ziekten. Vooral voor de vrouwen uit de hogere standen waren hierdoor de kansen verminderd om een passende levenspartner te vinden. Einde 12e en begin 13e eeuw beginnen in de lage landen, Italië, Frankrijk en het Duitse Rijk de zogenaamde "Begijnenhuizen" op te komen, die genoemde vrouwen de sociale zekerheid boden die in overeenstemming was met hun afkomst.

In de eerste plaats waren de Begijnen echter vrome vrouwen die zonder kloosterregel bij elkaar woonden. Bij de kerkelijke autoriteiten viel deze beweging van vrome vrouwen niet altijd in goede aarde, en werd ze als bedreigend ervaren voor de kerkelijke orde. In de Duitse landen werden de Begijnen zelfs van "ketterse" praktijken beschuldigd. Op aanklacht van verschillende bisschoppen in Rijnland heeft het Concilie van Vienne in 1311 het instituut en deze "dwalingen" officieel veroordeeld. In Vlaanderen werden de Begijnen over het algemeen wat positiever beoordeeld.

In Utrecht bestond er enige verwarring over de status van de Begijnen en daarom gelastte in 1318 bisschop Frederik van Zierik hen om toe te treden tot de zusters van de Derde Orde van St. Franciscus. Zij die tot deze stap overgingen moesten eerst worden ondervraagd over hun geloof en hun gehoorzaamheid aan de kerk; vervolgens konden zij na een proeftijd van een jaar tot de Derde Orde worden toegelaten.

Van deze maatregel is meer dan eens gebruik gemaakt, omdat het een door de kerk goedgekeurde regel was, waardoor het gevaar van beschuldiging van ketterij goeddeels werd weggenomen.

Later in de 14e eeuw onstonden in Nederland de huizen van "broeders en zusters des gemene levens" een voortvloei- sel van de leer van Geert Grote, die later aangeduid zou worden als de "Moderne Devotie".

Geert Grote werd in 1340 te Deventer geboren als een zoon van eenwelgestelde schepen van de stad. Hij studeerde Latijn, wijsbegeerte en muziek te Parijs en kwam na een werelds leven door een ernstige ziekte in 1374 tot een totale bekering. Hoewel Geert Grote slechts een lagere wijding van diaken had ontvangen, ontpopte hij zich in de jaren 1379 - 1383 als een hartstochtelijk preker, met name in vele plaatsen van Utrecht. Hij trad op tegen in concubinaat levende priesters en ketters, vandaar zijn bijnaam "de ketterhamer", hetgeen verwonderlijk was omdat hijzelf wel beschuldigd werd van ketterse sympathieën.^{4,5,6} Zo bestond er een weinig vriendschappelijke relatie tussen Grote en de bedelorden (Franciscanen, Dominicanen, Augustijnen en Eremieten), die de door hem ingestelde zusters des gemenen levens "verkapte begijnen" noemden.

Deze "Zusters des Gemene Levens" beweging startte in het ouderlijk huis van Geert Gro(o)te. Het was geen religieuze orde. Candidaten werden toegelaten zonder gelofte af te leggen of contract, maar wie eenmaal was weggegaan of weggezonden, mocht nooit meer terugkomen. Het bleven leken onderworpen aan wereldlijke wetten en mochten zich niet van andere vrouwen onderscheiden door een habijt. Er kwamen in 1379 wel statuten. Uit documenten blijkt dat het meer een gasthuis was voor meisjes en vrouwen, niet gebonden door moederschap (klaarblijkelijk werden ook weduwen toegelaten), die behoefte hadden aan een onderdak vanwege armoede of verkozen te leven in een gemeenschap waar ze God beter in onderdanigheid en boetedening konden dienen en tussen de armen konden leven.

Of zoals het in de documenten beschreven staat "to eenre herberghe vor joncvrouwen ende vrouwen onghebunden, die van armoden der herberghen noet is, of die der herberghen begheren om God ende om Gode te bet te dienen mit oetmoede ende penitentie in der herberghen mitten armen luden".

Kennelijk zocht Geert Gro(o)te iets wat tussen begijnen en een religieuze orde in zat, zoals blijkt uit het volgende: "Unde want een mensche op menighe tijt em selven nicht ghenoech en is in deser doghet der religien to verenighene unde to oefenen em in eer, unde in den denste Godes so verkeiset een mensche ghesellen unde gheselscop, of ghesellynnen um te helpen".

Een andere karakteristiek was de nadruk op economische bedrijvigheid. Groote beval handenarbeid aan als een weg tot perfectie liever dan bedelen om een aalmoes. In de statuten van 1379 schreef hij voor dat de zusters zich in levensonderhoud voorzagen d.m.v. handenarbeid en verbod bedelen of maaltijden aannemen in de stad. Voorts stond Groote geen betaling van een bruidsschat toe voor toetreding en de zusters hadden geen prive eigendom. Handenarbeid was de normale bron van inkomsten; hetzelfde gold voor de latere broeders. De zusters specialiseerden zich op spinnen en weven, terwijl de broeders zich toelegden op het overschrijven en verspreiden van boeken, de zorg voor priesterstudenten in internaten en soms ook het geven van onderwijs. Persoonlijkheden als Erasmus en Paus Adrianus VI kregen bij hen hun eerste vorming.

Geert Groote overleed in 1384 aan de pest, maar het aantal gemeenschappen van Broeders en Zusters des Gemene Levens groeide verder in Nederland. Ook bestond er in Rhenen een dergelijke gemeenschap. Zo werd reeds in een akte van 1388 melding gemaakt van "den armen susteren, die woonachtich syn off noch namaels woenen sullen in een huys en hofstede mit heuren toebehoren alsoe als die ghelegen is binnen Rienen" .

Hoewel deze vrouwen te Rhenen niet aan een bepaalde kloosterregel gebonden waren, moesten zij zich toch van de Regeerders van de Stad Rhenen aan bepaalde regels houden, zo regelde men dat "sommighe eerbaerlicke ende redelicke puncten, dair wij uterlichen begeren dat deese voirseide susteren nae leven ende hem regulieren sullen".

Einde 14e eeuw echter namen de aanvallen vanuit de kerk op de Zusters en Broeders des Gemene Levens in hevigheid toe. Vooral de zusters leken veel op de begijnen en de vroegere bepalingen tegen deze vrouwen konden tegen haar worden aangewend. Het werd echt ernst toen in de jaren na 1390 Werembold van Utrecht die later de verschillende zusters de regel van Sint-Franciscus liet aannemen, enige verdachte zusters te Rhenen steunde. Er werd een aanklacht opgesteld en aan inquisiteur Jacob van Soest gezonden, tevens met een rij vragen die bij een onderzoek zouden moeten worden gesteld^{8,9}. De opsteller van het stuk liet uitkomen, dat in dergelijke zustershuizen kloosterlijke praktijken in toepassing werden gebracht als het gemeenschappelijk leven, het schuldkapittel, de voetwassing op Witte Donderdag, zonder dat er een kloosterregel was aangenomen.

De vrouwen te Rhenen stonden onder leiding van een "meysterke", de Martha, die grote macht over hen bezat, omdat slechts met haar goedkeuring naar de mis en naar de biecht mochten gaan. Voorts zou de Martha het recht hebben zelf de biechtvader aan te wijzen, maar daarbij ook de eis stellen dat de zusters voor de eigenlijke biecht bij haar de praeconfessie zouden doen. Toen een priester te Rhenen zijn verwondering had uitgesproken hierover, had de Martha geantwoord dat zij dit deed wegens de jeugd van de zusters, die wellicht geneigd zouden zijn niet om redenen van geestelijke aard doch uit een zekere lichtzinnigheid naar de biechtvader te gaan. In Rhenen was op die manier een grote zonde van een zuster aan het licht gekomen en aan alle zusters bekend geworden. Een tweetal oudere zusters had intussen op advies van een prior van een Karthuizer klooster de gemeenschap verlaten en een boekje opengedaan over de zusters te Rhenen.

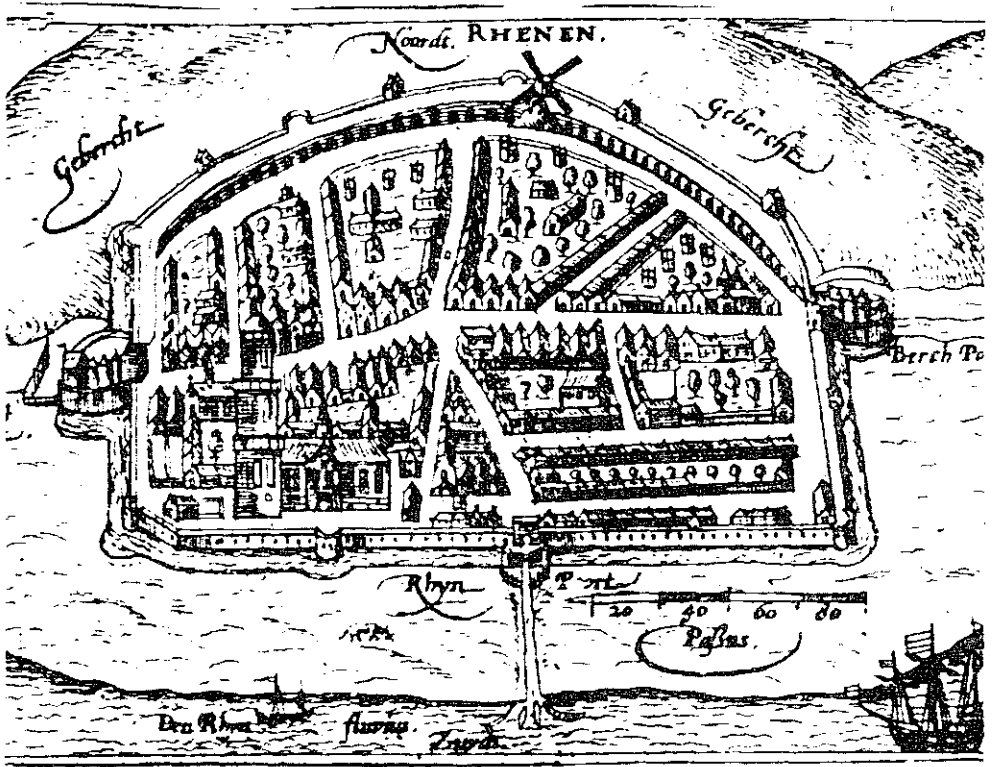

Fig.1. Plattegrond van de Stad Rhenen van circa 1600, met linksboven naast de Cuneratoren het Agnietenconvent.

Werembold van Buscop hield echter voet bij stuk, en zond de Utrechtse Martha Aleidis Clute naar Rhenen om de zusters aan te sporen vol te houden.

Nadat deze klachten waren binnengekomen, heeft er werkelijk een onderzoek plaatsgehad door een inquisiteur, Eylardus Schoneveld, eveneens een dominicaan en door het hoofd van de pauselijke inquisitie in Duitsland voor Nederland als pauselijke inquisiteur aangesteld. Het door hem uitgebrachte rapport van het onderzoek te Rhenen is niet overgeleverd. Het stond echter in 1398 een volgende ongenoemde inquisiteur voor een nieuw onderzoek ter beschikking.

Werembold van Buscop zou ook nog hebben beweerd, dat hij liever aan het hoofd van een veestal stond, dan toe te laten dat de vrouwen een goedgekeurde orderegel aanvaardden. Uiteindelijk echter hebben de zusters te Rhenen wel de Derde Regel van St. Franciscus aangenomen.

Tenslotte volgt hier beknopt de verdere geschiedenis van het Agnietenconvent te Rhenen.

Bij testamentaire wil van Mr Wouter van Rhenen, in leven kanunnik te Dom te Utrecht, werd per 13.5.1410 uitvoering gegeven aan zijn wens om voor de zusters te Rhenen een eigen kapel te bouwen. Dit werd bekrachtigd door bisschop Frederik van Blankenheim. Hiermee werd het zusterhuis tot convent verheven.¹⁰

In 1420 mochten ze de kapel, een altaar en een kerkhof laten consacreran. Tevens kregen ze de bevoegdheid een priester tot biechtvader te kiezen, die echter niet het heilig oliesel als sacrament mocht toedienen (waarschijnlijk behoorde deze tot de Commanderij van de Duitse Orde te Rhenen). Reeds in 1420 werden zij in akten zusters van de Sint-Franciscus orde genoemd. In 1430 hadden ze een stenen huis te Rhenen, een kostbaar bezit in die tijd.

Het Agnietenconvent heeft in de 15e en 16e eeuw aanzienlijke bezittingen verworven in erfpacht of in eigendom zowel binnen de Stad Rhenen als daarbuiten, b.v. in de Marsch, elders in de Betuwe en onder Wageningen. Zo verwierven ze een aantal aan het klooster grenzende percelen. Na verloop van tijd bezaten ze vrijwel de gehele westzijde van de oude Kerkstraat en het hoekperceel Kerkstraat - Herenstraat (nu Frederik van de Paltzhof).

In 1470 kregen ze van Bisschop David van Bourgondie verlof de bestaande kapel afte breken en elders een nieuw klooster plus kerk te bouwen (zie Fig. 1 en 2). Deze werd gebouwd op grond aangekocht van de Commanderie der Duitse Orde, die hier westelijk naast zat vlakbij de Westpoort.

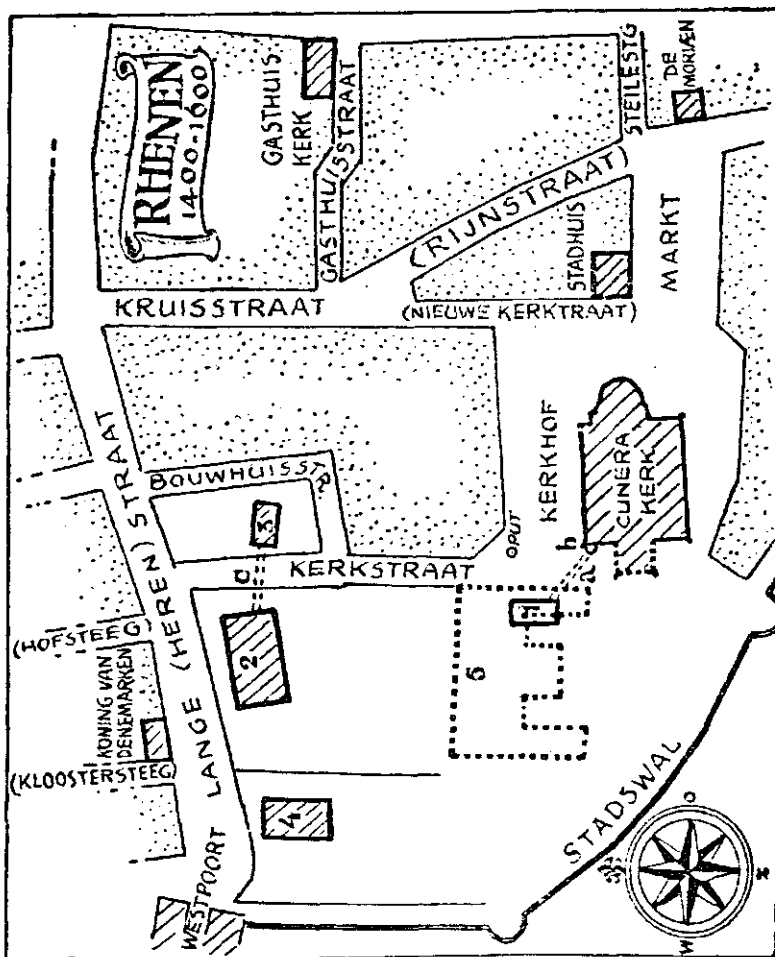
Op de hoek oostkant Kerkstraat - Herenstraat werd in 1469 een perceel aangekocht¹¹ waarop hun "bouwhuis" stond. Vanuit het oude en nieuwe klooster liepen twee onderaardse naar respectievelijk een wenteltrap tegen de westgevel van de Cunerakerk en het bouwhuis, die ze zodoende ongezien en zonder met het publiek in aanraking te komen konden bereiken.

Na de Hervorming werd het Agnietenconvent een z.g. Statenconvent. De Staten van Utrecht benoemden ook een rentmeester voor het beheer van inkomsten en goederen.

Op 15 mei 1629 werden de gebouwen en ondergrond van het convent door Gedeputeerde Staten van Utrecht overgedragen aan koning Frederik V van de Paltz; ¹²dit transport werd door de Staten van Utrecht goedgekeurd.

Frederik V, de z.g. Winterkoning, liet de gebouwen afbreken, en bouwde op die plaats een paleis met voorhof, bekend als het Koningshuis.

Door bombardementen in de tweede wereldoorlog, de wederopbouw van Rhenen en de aanleg van rioleringen zijn de onderaardse gangen helaas gedeeltelijk vernield. Ter plekke bij Garagebedrijf De Rother heet het hedentendage nog wel "Het Klooster", een laatste herinnering aan het middel-eeuwse Agnietenconvent te Rhenen.

2. Plattegrond van het zuidwestelijk deel van Rhenen. 1400—1600.

1. Agnietenconvent vóór 1470. 2. Agnietenconvent sedert 1470. 3. Bouwhuis. 4. Kommanderij der Duitse Orde. 5. Paleis van Koning Frederik van Bohemen („Koningshuis”); a. Onderaardse gang van het oude convent naar de Cunerakerk („kerkgang”), b. Toren met wenteltrap, leidende naar de gaanderij in de kerk. c. Onderaardse gang van het nieuwe convent naar het bouwhuis („kelderdoorgang”).

Fig.2. Overzicht van de situering van het Agnietenconvent met bijbehorende gebouwen, gemaakt door Prof. Dr. W. van Iterson.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

1. Prof. Dr. W. van Iterson, De Stad Rhenen (Assen 1960), p. 234.
 2. Dr. W. van Iterson, Het Rhenense Agnietenconvent en zijn onderaardse gangen, Jaarboekje Oud-Utrecht 1952, p. 66.
 3. G. Zarnechi, Monniksleven in de Middeleeuwen.
 4. Dr. Th. P. van Zijl, Gerard Groote Ascetic and Reformer (Washington DC 1963).
 5. Vernieuwde Innerlijkheid, De betekenis van Geert Grote en de Moderne Devotie voor onze tijd, Secretariaat van het R. K. Kerkgenootschap (1984).
 6. C. C. de Bruin, E. Persoons en A. G. Weiler, Geert Grote en de Moderne Devotie (De Walburg Pers, Deventer 1984).
 7. Archief Kerken Kloosters en Kapittelen No 1224, folio 132/133, Rijksarchief te Utrecht.
 8. Dr. R. R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen (Utrecht-Antwerpen 1957), p. 344 e.v.
 9. Prof. Dr. S. B. J. Zilverberg, Kettters in de Middeleeuwen, Fibulareeks No 38 (1968), p. 79 e.v..
 10. Archief K. K. & K No 1280, Rijksarchief te Utrecht.
 11. Archief K. K. & K No 1243, Rijksarchief te Utrecht.
 12. Statenarchief Nr 231, Deel 24.2.1630 - 6.7.1631, Folio 33vs - 36, Rijksarchief te Utrecht.
- Dr A. J. de Jong te Voorthuizen.